

Joanna Godlewicz-Adamiec, Dominika Wyrzykiewicz

(Re)Negocjacje kultur pamięci – słowo wstępne

Pojęcie pamięci jest usytuowane „na skrzyżowaniu dróg”¹, co sugeruje, że żadna dyscyplina naukowa nie posiada monopolu na badanie fenomenu pamięci, na co zwraca uwagę m.in. Aleida Assmann w pracy *Przestrzenie pamięci*². Metodologiczna konstrukcja badania i opisywania pamięci zbiorowej ukształtowała się dzięki studiom Jana i Aleidy Assmannów, które umożliwiły wypracowanie takich pojęć, jak pamięć kulturowa i pamięć komunikacyjna oraz pamięć funkcjonalna i pamięć archiwizująca, a także dzięki pracom Pierre’a Nory oraz polskiego filozofa i historyka Krzysztofa Pomiana³. W polskiej nauce dyskusja nad pamięcią ma ponadstuletnią tradycję. Od okresu międzywojennego centralną postacią dyskursu pamięciowego wśród

¹ Jacques Le Goff, *Historia i pamięć*, tłum. Anna Gronowska, Joanna Stryczyk, Warszawa 2015, s. 101.

² Aleida Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, tłum. Piotr Przybyła, Kraków 2009, s. 108; Wojciech Chlebda, *O potrzebie mapowania polskiej pamięci/niepamięci zbiorowej*, [w:] *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości*, t. III: *Narracja i pamięć*, red. Ewa Golachowska, Anna Zielińska, Warszawa 2014, s. 39.

³ Robert Traba, *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*, Poznań 2009, s. 139–140.

socjologów i historyków jest francuski socjolog Maurice Halbwachs, natomiast obecnie metodologiczna dyskusja nad pamięcią kojarzy się nie tylko z socjologią i historią, lecz także z germanistyką, również w polskim wydaniu. Wzrastająca rola pamięci skłania do mówienia wręcz o zwrocie pamięciowym (*memory turn*), który sygnalizowałby równie fundamentalne przemiany humanistyki jak wcześniejsze zwroty – lingwistyczny, przestrzenny lub obrazowy. Niektórzy autorzy mówią natomiast nie o przełomie, lecz o nowym paradygmacie badawczym. Niewątpliwie jednak wielodyscyplinarny charakter badań nad pamięcią sprawia, że nie mają one stabilnego miejsca w obrębie istniejących dziedzin⁴. Również niemiecka debata wokół procesu pamięci odbywa się w różnych przestrzeniach – manifestuje się nie tylko w sferze zdominowanego przez pisarzy i intelektualistów dyskursu publicznego, lecz między innymi także w sztuce⁵.

Istotne zmiany w rozwoju dyskursu pamięci dają się zaobserwować po roku 1989, kiedy to coraz częściej spotkać się można z powrotami pamięci skonfiskowanej lub tłumionej innych narodów, grup etnicznych lub mniejszości⁶. Pamięć uzyskuje coraz istotniejszą pozycję we współczesnych badaniach nad historiografią i świadomością historyczną społeczeństw⁷, jednak trajektorie dyskursu historycznego i literackiego dyskursu pamięci były w XX wieku rozbieżne. O ile badacze w naukach humanistycznych, w tym w historii, poza wyjątkami takimi jak wspomniany już twórca pojęcia pamięci społecznej Maurice Halbwachs i niemiecki historyk sztuki, teoretyk sztuki i kulturoznawca Aby Warburg, zapomnieli o pamięci na wiele lat, to nowoczesna literatura uczyniła eksplorowanie pamięci jednym z najważniejszych tematów. Dyskursy historyczny i literacki zbliżyły

⁴ Magdalena Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, s. 5.

⁵ Magdalena Saryusz-Wolska, *Współczesne problemy niemieckiej pamięci zbiorowej i kulturowej. Studia przypadków*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, s. 329.

⁶ Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 300; tejże, *Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki)*, „Teksty drugie” 2008, nr 1–2, s. 19–32.

⁷ Maciej Bugajewski, *Trudności filozofii pamięci. Ricoeur, Benjamin, Derrida*, [w:] *Inscenizacje pamięci*, red. Izabela Skórzyńska, Christine Lavrence, Carl Pépin, Poznań 2007, s. 31.

się jednak do siebie w latach 70. XX wieku i tendencja ta jest coraz bardziej intensywna, zaś pamięć jako kategoria transdyscyplinarna stała się pomostem między tymi dyskursami⁸. Elżbieta Rybicka zwraca w tym kontekście uwagę na fakt, że koniunktura memorialna zaznaczyła się równolegle w różnych dziedzinach – „w karierze form autobiograficznych i literatury świadectwa, w rozwoju nowego muzealnictwa i dyskusjach nad nową formułą archiwistyki, debatach nad polityką historyczną i polityką pamięci, w stylach życia coraz bardziej naznaczonych modą retro i oldschoolem, a także oczywiście w teorii i badaniach literackich oraz historycznych”⁹. „Społeczny” aspekt pamięci podkreśla także Robert Traba, twierdząc, iż uczula on badacza na fakt, że pamięć nie jest jedynie abstrakcyjnym wyobrażeniem przeszłości, lecz również – bądź przede wszystkim – procesem umocowanym w czasie i uwarunkowanym przez otaczający go realny kontekst społeczno-polityczny¹⁰. Szeroką definicję pamięci społecznej proponuje także Astrid Erll, traktując ją jako pojęcie nadrzędne, odnoszące się do wszystkich procesów natury organicznej, medialnej i instytucjonalnej, które mają wpływ na wzajemne przenikanie się przeszłości z teraźniejszością w kontekście socjokulturowym¹¹. Bożena Witosz wskazuje na złożony i zróżnicowany charakter kategorii pamięci. Odwołując się do Mariana Golki, wyodrębnia pamięć oficjalną (kreowaną, podtrzymywaną i pielęgnowaną przez instytucje władzy) oraz pamięć prywatną (nie należy jej mylić z pamięcią indywidualną), przechowywaną w rodzinnych opowieściach, wspomnieniach grup ludzi, których łączą relacje przyjaźni czy też współuczestnictwo w różnego rodzaju wydarzeniach. Rozróżnienie to jest przydatne choćby w opisywaniu pamięci i tożsamości, tak grupowej, jak i indywidualnej. Obie formy pamięci są konstrukcją, co oznacza, że ich treść podlega określonym uwarunkowaniom oraz zmianom,

⁸ Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka...*, s. 297–299; teżże, *Miejsce...*, s. 19–32.

⁹ Elżbieta Rybicka, *Miejsce...*, s. 20.

¹⁰ *Pamięć, język a dyskursy medialne – rozmowa z prof. Astrid Erll, prof. Bożeną Witosz i prof. Robertem Trabą*, „tekst i dyskurs – text und diskurs” 2014, nr 7, s. 11–19.

¹¹ Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, Stuttgart – Weimar 2005, rozdz. I, s. 1–6; *Pamięć, język a dyskursy medialne...*

jakie narzuca między innymi terażniejszość¹². Z tego też powodu Robert Traba zwraca uwagę na ważny proces renegocjowania pamięci, dokonujący się z różnym nasileniem w różnych okresach¹³. W rozważaniach nad pamięcią nie można w związku z tym pominąć kategorii narracji: „Opowieści o przeszłości, o tym, co pamiętane i co ma być zapamiętane, co ma być pominięte, marginalizowane, wypierane, a co najwyżej hierarchizowane, co podlega manipulacjom itp., budują tożsamość podmiotów”¹⁴, stanowiąc atrakcyjny materiał badawczy.

Upamiętnianie może się odbywać w różnych formach, między innymi za pomocą przedstawień plastycznych; także każdy dokument ma w sobie cechy monumentu czy pomnika, istnieje również tak zwana pamięć funeralna¹⁵ – dlatego literatura jest jednym z głosów w polifonii pamięci. Badanie związków między pamięcią, tożsamością i literaturą ma dla literaturoznawstwa, zwłaszcza tego o nastawieniu kulturoznawczym, szczególne znaczenie¹⁶, natomiast wzrostowi znaczenia pamięci w literaturze towarzyszy w sposób oczywisty zwiększenie zainteresowania w badaniach teoretycznych. Mimo iż nigdy nie była ona i nie jest kategorią literaturoznawczą *sensu stricto*¹⁷, szerokie spektrum koncepcji pamięci i tożsamości, które były przedstawiane na gruncie literackim, sprawiło, że tym polem semantycznym zajęli się literaturoznawcy, prowadząc badania form i funkcji literackich eksploracji przeszłości. Dziedzina ta włączyła się też w interdyscyplinarne badania przeszłości¹⁸, a koncepcje pamięci w psychologii, socjologii, historii etc. mają zastosowanie w badaniach literackich. Z pewnym opóźnieniem wobec zainteresowania kategorią pamięci indywidualnej przedmiotem uwagi stała się także relacja między literaturą a pamięcią zbio-

¹² *Pamięć, język a dyskursy medialne...* s. 13.

¹³ Tamże, s. 13.

¹⁴ Tamże, s. 13–14.

¹⁵ Jacques Le Goff, *Historia i pamięć*, s. 109–113.

¹⁶ Birgit Neumann, *Literatura, pamięć, tożsamość*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 249.

¹⁷ Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka...*, s. 297–299, tu: 301; tejże, *Miejsce...*, s. 22.

¹⁸ Birgit Neumann, *Literatura...*, s. 251.

rową i kulturową, rozwijana głównie w kręgu badaczy niemieckich pod wpływem koncepcji Aleidy i Jana Assmannów. Przestrzeń problemowa związków między literaturą a pamięcią została przez niemieckich badaczy podzielona na trzy pola: pamięć literatury, pamięć w literaturze i literatura jako medium pamięci¹⁹, co wskazuje na złożony charakter relacji między literaturą a pamięcią. Literatura nie tylko mówi o miejscach pamięci, lecz sama może stać się miejscem pamięci w perspektywie intertekstualności²⁰, stanowiąc zapis owego umiejscowienia „na skrzyżowaniu dróg”. Układanka ze skrawków kulturowego dziedzictwa zapobiega zapomnieniu, co sprawia, że intertekstualność tworzy podstawowy wzorec pamięci kulturowej²¹. Kultura współczesna naznaczona jest przez nieustanne przemiany technologiczne, społeczne i polityczne, które zmieniają strukturę czasu, skracają horyzont czasowy i przekształcają pamięć. Znajdują one odzwierciedlenie w związkach i odniesieniach interdyscyplinarnych, stanowiących główny przedmiot studiów zamieszczonych w tomie, nakreślających w różnorodny sposób zagadnienie przekształceń i przemian pamięci kulturowej w kontekście wzajemnych relacji i przenikania się literatury, teatru, filmu, muzyki, architektury, sztuki, współczesnych mediów etc. w odniesieniu (przede wszystkim, ale nie tylko) do polskiego i niemieckiego dyskursu pamięci w kulturze powojennej.

Wszystkie teksty zgromadzone w tomie, nawet jeśli nie dają podstawy do jednoznacznego rozsądzenia, czy możliwe jest mówienie o zwrocie pamięciowym (*memory turn*), który sygnalizowałby fundamentalne przemiany humanistyki, jak wcześniejsze zwroty – lingwistyczny, przestrzenny lub obrazowy, czy mówienie o nowym paradygmacie badawczym, a wielodyscyplinarny charakter dyskursu pamięci sprawia, że nie ma ona stabilnego miejsca w obrębie istniejących dziedzin, pokazują, jak istotną rolę dyskurs ten odgrywa we współczesnej humanistyce. Wchodzące w skład tomu

¹⁹ Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka...*, s. 302; teźże, *Miejsce...*, s. 22–23.

²⁰ Elżbieta Rybicka, *Miejsce...*, s. 31–32.

²¹ Wolfgang Iser, *Czym jest antropologia literatury? Różnica między fikcjami wyjaśniającymi a odkrywającymi*, tłum. Anna Kowalcze-Pawlik, „Teksty Drugie” 2006, s. 5.

teksty (artykuły dotyczące zagadnień glottodydaktycznych, znajdujące się w rozdziale *Między historią a pamięcią*, zredagowane zostały we współpracy z Anną Jaroszewską i Beatą Karpetą-Peć) pokazują także, jak istotne wnioski mogą wypływać z tego, iż owo usytuowanie pojęcia pamięci „na skrzyżowaniu dróg” staje się miejscem spotkania różnych dyskursów, metod badawczych i doświadczeń kulturowych, kształtujących się w relacji polemicznej lub aprobatywnej wobec nowych tendencji polityczno-historycznych.

Warszawa, styczeń 2018